

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 34, Autumn 2022

Investigating the Location of Neanderthal Burial Remains in the Caves and Rock Shelters of Eurasia

Alikhani, H(Y).¹

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23010.2242>

Received: 2020/11/14; Accepted: 2021/06/29

Type of Article: **Research**

Pp: 7-31

Abstract

By discovery of the first traces of the burial of the dead during the Paleolithic period, the important issue of the existence of burial among prehistoric societies was raised. This view has always been debated and has led to different opinions. Among the emerging human species, there is considerable evidence of the burial of a Neanderthal species that lived throughout Eurasia during the Middle Paleolithic. In the present article, in addition to listing the various characteristics and cognitive abilities of Neanderthals, of which the ritualistic and complex burial behavior of the dead is one of the most important, some areas with Neanderthal burial remains the human remains have been selected and the burial space inside them has been measured and examined. The Neanderthal burial issue is complex and somewhat ambiguous. In this article, above all, the points where there were human remains have been considered so that we can at least know where to start when exploring a cave or rock shelter and focus on which areas to put. In this regard, by focusing on the form and plan of the area and dividing its space into four equal parts, the location of the remains was identified. Subsequently, it was observed that on average, burial was more in which area of the caves or shelters and in which part of them was less. This trend was studied separately at a different time and place intervals and its diversity and changes over time and in the geographical extent of Neanderthals were studied. Accordingly, Neanderthals 130 to 70 thousand years ago and Neanderthals 70 to 40 thousand years ago, as well as Neanderthals in Europe and Asia were examined separately to determine that each group of them usually found the bodies of their dead in which part of the cave or rock shelter did they bury?

Keywords: Neanderthal Man, Middle Paleolithic, Eurasia, Burial, Cave, Rock Shelter.

1. M.A. in Archaeology, Tehran, Iran.

Email: hajarialikhanii@gmail.com

Citations: Alikhani, H., 2022, "Investigating the Location of Neanderthal Burial Remains in the Caves and Rock Shelters of Eurasia". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 12(34): 7-31. doi: 10.22084/nb.2021.23010.2242

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_4932.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the **Creative Commons**.

Introduction

One of the important questions about Neanderthal, which has led to different views, is the existence or absence of burial in this human species that lived in the middle Paleolithic period (about 250 to 40 thousand years ago). The first site to be found in the remains of some archaeologists and anthropologists could have shown the burial of Neanderthal was the ancient Lafrice site in France discovered in 1909 (unity of descent and essence, 1396). Also, the remnants of Neanderthal skeletons have been obtained from areas such as Lashaplo-au-Sunnah, due to the fact that it is operating, La Quina, Cropina, Chic Tash and many other areas in Europe and Asia. One of the interesting examples of these remains was the remains of the Shaniar Cave in Iraq, which was explored between 1951 and 1960 by American archeologist Ralph Solecki and sparked various discussions. Solecki obtained evidence by exploring the remains of the Shanidar Cave, which in his view showed that the Neanderthals buried their dead and respected some kind of their dead (Solecki 1963; Solecki 1971; Solecki 1975). However, some experts largely denied the existence of burial among the Neanderthals (Gargett, 1999). But what matters in this regard is the existence of human remains in these areas and their status. Factors such as the location of burial bodies, the form of burial pits, their density and dispersion, their size and structure, their distance from each other and similar cases are factors that can be considered. In this context, the study of the location of the cave or rocky shelter, the recognition of its geographic context and the focus on the form and plan of the site is very important. This research is intended to examine the above and the relevant data and consider the burial points within the enclosures and ultimately provide a number of relative statistical data in relation to which places the burial evidence is more or less in each area.

The main purpose of this research is to know that usually the human remains of Neanderthal are located in the caves, in which parts, and in this way we also know where to start exploration while drilling in an intermediate Paleolithic area and where to dig the main layers of the layering. In the previous article, in addition to introducing and enumerating some of the characteristics of Neanderthal's human species, they have tried to first measure their human remains in terms of location in caves. Then examine its diversity and changes over time and in different parts of Eurasia.

The main questions of this research are that the human remains of

Neanderthal have usually existed in which areas of the area and have these areas changed and moved in different time and place areas? In this regard, three hypotheses can be proposed. In general, it seems that human remains are mostly located on the side edges of caves in the middle of them. It is also expected that the location of the bodies has changed over time and has been different in the areas attributed to the Neanderthal-beginning areas with the areas related to the late Neanderthal. In addition, it seems that this trend has been different in different parts of the Neanderthal presence in Eurasia, and human remains in Europe have been higher than in the Middle East, in previous sections of caves.

Discussion

So far, 300 Neanderthals fossils have been discovered from about 130 sites around the world. Neanderthals are one of the most well-known species in the process of the generation of human species. The species known as “Neanderthal man” emerged in Europe through the evolution and speciation of the Heidelberg human societies and gradually spread throughout Eurasia. This human species, which is the closest and most similar species to us, has a special place and importance in the human evolutionary tree.

Conclusion

In this discussion, some Neanderthal burial sites were selected and their remains were studied in terms of location in caves and rocky shelters. Subsequently, their diversity and changes were examined over time and in different parts of Eurasia. In this regard, the cave space or shelter was divided into four equal parts and was named in the direction of the clock to the A-D areas. It was then investigated which funerals existed in which of these squares. According to analyzes, it was found that burial Neanderthal was present in most areas in D and C squares. Therefore, Neanderthal often seems to have buried dead bodies in the middle of the cave. Therefore, the first hypothesis of this paper, according to which it was thought, funerals often existed at the edge of the cave to be rejected in the middle of them.

According to the classification of the sites to the two old and new groups, it became clear that the burial of the Neanderthal has undergone changes in the time range of their presence. In older burial grounds, there were burial in all square A to D, if the new areas, squares A and B were empty of burial. This analysis confirms the second hypothesis. The second hypothesis

was based on the fact that the burial place of the Neanderthal bodies was different in the early periods of their emergence with subsequent periods of their presence. Therefore, Neanderthal burial seems to have been carried out in different time periods in various parts of the caves.

The burial of European sites was investigated separately from Asian sites and it was determined that European areas in all squares A to D were subject to burial, but Asian areas in square A were empty of burial. Based on this analysis, the third and final hypothesis of this topic is confirmed. It was thought that the burial of European sites, in relation to Asian sites, would be greater in the previous sections of caves that include the A & B squares. European Neanderthal seems to have placed bodies in the previous parts of the cave.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5500
E. ISSN: 2345-5525
https://nbsh.basu.ac.ir/

مطالعه و تحلیل مکان کشف بقایای تدفین نئاندرتال‌ها در غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای در اوراسیا

هاجر (یاسمین) علیخانی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.23010.2242>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۷-۳۱

چکیده

با کشف نخستین آثار از گورسپاری مردگان در دوران پارینه‌سنگی، موضوع پر اهمیت وجود تدفین در میان برخی از جوامع پیش ازتاریخ، به‌ویژه نئاندرتال‌ها مطرح شد. این دیدگاه همواره مورد بحث بوده و نظرات متفاوتی را در پی داشته است. از میان گونه‌های انسانی پدیدار شده، شواهد قابل توجهی از تدفین گونه نئاندرتال که در دوره پارینه‌سنگی میانی در سراسر اوراسیا می‌زیسته است، به‌دست آمد. در نوشتار پیش‌رو افزون‌بر، برشمردن ویژگی‌های گوناگون و توانایی‌های شناختی نئاندرتال‌ها که رفتار آئینی و پیچیده تدفین مردگان یکی از مهم‌ترین آن‌ها به‌شمار می‌آید، برخی از محوطه‌های دارای بقایای تدفین نئاندرتال انتخاب شده و بقایای انسانی به‌جای مانده و فضای تدفین درون آن‌ها مورد سنجش و بررسی گرفته است. گفتنی است، بحث تدفین نئاندرتال‌ها بحثی پیچیده و تا اندازه‌ای مبهم بوده و موضوع اصلی پژوهش پیش‌رو نیست. این پژوهش در پایان به این پرسش پاسخ می‌دهد که بر چه اساسی باید موقعیت محل ایجاد کارگاه کاوش در غار یا پناهگاه صخره‌ای را انتخاب کرد و در حقیقت پیش‌زمینه‌ای به باستان‌شناس ارائه دهد که به‌طور معمول کاوش در غار را از کدام نقطه شروع کند؛ به‌طور مثال، اگر در پایان به این نتیجه برسیم که در بیشتر غارها بقایای انسانی معمولاً در قسمت‌های پیشین آن قرار داشته‌اند، کاوش خود را از این ناحیه آغاز کنیم. در این زمینه با در نظر گرفتن فرم، نقشه و در برخی موارد برش یا سکنشی که از هر محوطه موجود بوده است و نیز تقسیم‌بندی آن‌ها به چهار بخش هم‌اندازه، نقاط وجود بقایا شناسایی شدند. در پی آن، مشاهده شد که به‌طور متوسط بقایا در کدام ناحیه از غارها یا پناهگاه‌ها بیشتر و در کدام قسمت از آن‌ها کمتر بوده است. این روند به‌طور جداگانه و در بازه‌های زمانی و مکانی مختلف بررسی شد و تنوع و تغییرات آن در طول زمان و در گستره جغرافیایی زیست نئاندرتال‌ها مورد مطالعه قرار گرفت. بر این اساس نئاندرتال‌های ۱۳۰ تا ۷۰ هزار سال پیش و نئاندرتال‌های ۷۰ تا ۴۰ هزار سال پیش و هم‌چنین نئاندرتال‌های اروپا و آسیا به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار گرفتند تا مشخص شود هر گروه از آن‌ها پیکر درگذشتگان خود را معمولاً در کدام قسمت از غارها یا پناهگاه صخره‌ای قرار می‌داده‌اند.

کلیدواژگان: انسان نئاندرتال، پارینه‌سنگی میانی، اوراسیا، تدفین، غار، پناهگاه صخره‌ای.

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی، تهران، ایران.

Email: hajaralikhani@gmail.com

ارجاع به مقاله: علیخانی، هاجر، ۱۴۰۱، «مطالعه و تحلیل مکان کشف بقایای تدفین نئاندرتال‌ها در غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای در اوراسیا». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۴): ۷-۳۱. doi: 10.22084/nb.2021.23010.2242

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_4932.htm?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

یکی از پرسش‌های مهم دربارهٔ نئاندرتال‌ها که نظرات متفاوتی را در پی داشته وجود یا عدم وجود تدفین در این گونهٔ انسانی است که در دورهٔ پارینه‌سنگی میانی (از حدود ۲۵۰ تا ۴۰ هزار سال پیش) می‌زیسته است. نخستین محوطه‌ای که از آن بقایایی به دست آمد و از نظر برخی باستان‌شناسان و انسان‌شناسان می‌توانست نشان‌دهندهٔ تدفین نئاندرتال‌ها باشد محوطهٔ باستانی لافراسی^۱ در فرانسه بود که در سال ۱۹۰۹ م. کشف شد (وحدتی‌نسب و جوهر، ۱۳۹۶). هم‌چنین بقایای اسکلت‌های نئاندرتال‌ها از محوطه‌هایی مانند: لاشاپل-اوسنت^۲، لوموستیر^۳، لاکوئینا^۴، کراپینا^۵، تشیک‌تاش^۶ و بسیاری از محوطه‌های دیگر در اروپا و آسیا به دست آمده است. یکی از نمونه‌های جالب توجه آن بقایای یافت شده از غار شانیدر^۷ در کردستان عراق بود که در بین سال‌های ۱۹۵۱ و ۱۹۶۰ م. توسط «رالف سولکی» باستان‌شناس آمریکایی، کاوش شد و بحث‌های گوناگونی را برانگیخت. سولکی با کاوش بقایای موجود در غار شانیدر مدارکی به دست آورد که از نظر او نشان‌دهندهٔ آن بود که نئاندرتال‌ها مردگان خود را دفن می‌کرده و به نوعی برای درگذشتگان خود احترام قائل بودند (Solecki, 1963; 1971; 1975). با این وجود برخی از متخصصین تا حد زیادی وجود تدفین در میان نئاندرتال‌ها را رد کردند (Gargett, 1999). اما آنچه در این میان اهمیت دارد، بقایای انسانی به جای مانده از این محوطه‌ها و وضعیت قرارگیری آن‌هاست. عواملی مانند: مکان‌گزینی دفن اجساد، شکل گودال‌های دفن، تراکم آن‌ها، اندازه و ساختار آن‌ها، فاصلهٔ آن‌ها از هم و موارد دیگر، عواملی هستند که می‌توانند بررسی شوند. در این زمینه، مطالعهٔ موقعیت غار یا پناهگاه صخره‌ای، شناخت بستر جغرافیایی آن و تمرکز بر فرم و نقشه محوطه دارای اهمیت فراوانی است. این پژوهش بر آن است که موارد پیش‌گفته و داده‌های محوطه‌های منتسب به نئاندرتال‌ها را گردآوری نموده، به جایگاه مکانی محوطه‌ها و نقاط تدفین درون آن‌ها پرداخته و داده‌های آماری نسبی‌ای را در ارتباط با آن‌ها ارائه نماید.

هدف اصلی این پژوهش این است که بدانیم بقایای انسانی نئاندرتال‌ها در غارها یا پناهگاه‌های صخره‌ای است بیشتر در کدام نقاط از آن‌ها قرار دارند و بدین ترتیب هنگام کاوش در یک محوطهٔ پارینه‌سنگی میانی بدانیم کار را از کجا شروع کرده و کارگاه‌های لایه‌نگاری را کجا حفر کنیم. در پژوهش پیش‌رو افزون بر، معرفی و برشمردن برخی از ویژگی‌های گونهٔ انسانی نئاندرتال، سعی شده است تا نخست بقایای انسانی نئاندرتال‌ها از نظر موقعیت قرارگیری در غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای سنجیده شود، سپس تنوع و تغییرات آن‌ها در طول زمان و در مناطق مختلف اوراسیا مورد بررسی قرار گیرد.

پرسش و فرضیهٔ پژوهش: پرسش‌های اصلی این پژوهش آن است که، بقایای انسانی نئاندرتال‌ها معمولاً در کدام نواحی از محوطه‌ها وجود داشته‌اند و آیا این نواحی در محدوده‌های زمانی و مکانی مختلف دچار تغییرات و جابه‌جایی گشته‌اند؟ در این زمینه، سه فرضیه را می‌توان پیشنهاد کرد؛ به‌طورکلی چنین به نظر می‌رسد بقایای انسانی، بیشتر در لبه‌های کناری غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای قرار

داشته‌اند تا در وسط آن‌ها. هم‌چنین انتظار می‌رود مکان قرارگیری اجساد در طول زمان تغییر کرده و در محوطه‌های منتسب به نئاندرتال‌های آغازین با محوطه‌های مربوط به نئاندرتال‌های متأخر متفاوت بوده است. علاوه بر این به نظر می‌رسد این روند در نقاط مختلف حضور نئاندرتال‌ها در اوراسیا نیز متفاوت بوده و بقایای انسانی در محوطه‌های اروپا، نسبت به محوطه‌های خاورمیانه، در بخش‌های پیشین غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای بیشتر بوده است.

روش پژوهش: این مقاله به مطالعه موردی بقایای مرتبط با تدفین‌های نئاندرتال‌ها در گستره اوراسیا از قدیمی‌ترین دوره‌ها تا دوره‌های متأخرتر خواهد پرداخت. روش انجام این پژوهش به شکل کتابخانه‌ای بوده و از نقشه‌های ترسیم شده از محوطه‌ها استفاده قابل توجهی شده است. از سویی یکی از دشواری‌های پیش‌رو در این کار آن بوده است که نقشه تمامی محوطه‌ها در دست نبوده و در برخی از موارد، به‌ویژه پناهگاه‌های صخره‌ای، تقسیم‌بندی فضاها روی نمای برش آن‌ها پیاده‌سازی شده است که آن هم نادرست نبوده و در نتیجه کار تفاوت چندانی ایجاد نمی‌کند. احتمال می‌رود از برخی از این پناهگاه‌ها به دلیل طول زیاد دیواره و ساختار عمودی آن‌ها نقشه دقیق ترسیم نشده و کاوش‌گر تمرکز خود را بر رسم برش‌هایی از آن‌ها و لایه‌بندی‌شان قرار داده است. هم‌چنین برخی از این محوطه‌ها در سال‌های خیلی دور کاوش شده‌اند و بعد از آن هم بازنگری قابل توجه و ارائه نقشه جدیدی از آن‌ها دیده نشده است. همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، رویکرد اصلی در این بحث توجه به فرم و ساختار محوطه است. بدین ترتیب که با تمرکز بر فضای غار یا پناهگاه صخره‌ای و با در نظر گرفتن نقشه یا نمای برش محوطه‌ها و تقسیم‌بندی آن‌ها، به این موضوع پی خواهیم برد که در کدام بخش از محوطه احتمال وجود بقایا بیشتر است. در این راستا سعی شده است تا در هریک از این موارد روش‌های آماری به کار گرفته شود.

پیشینه پژوهش

تاکنون محققین بسیاری به موضوع تدفین نئاندرتال‌ها پرداخته و دیدگاه‌های متفاوتی از عمل گورسپاری در دوران پارینه‌سنگی میانی مطرح کرده‌اند؛ به‌ویژه این‌که در پژوهش‌های آغازین، این موضوع از سوی برخی از صاحب‌نظران با مخالفت‌هایی هم روبه‌رو شد. آن‌ها انسان نئاندرتال را از داشتن چنین رفتار پیچیده‌ای بی‌بهره می‌انگاشته‌اند. «گارگت» تا حد زیادی وجود تدفین نئاندرتال‌ها را رد کرده است (Gargett, 1999). او تمامی تدفین‌های پارینه‌سنگی میانی را نه تدفین عامدانه، بلکه نتیجه رویدادهای طبیعی دانسته است که موجب دفن اتفاقی پیکر نئاندرتال‌ها شده‌اند (همان). اما در مقابل، «باریوسف» چنین انگاره‌ای را نادرست پنداشته است؛ باریوسف بر این باور است که تدفین‌های دوران جدیدتر، یعنی تدفین‌های پارینه‌سنگی جدید، به یک باره ظاهر نگشته‌اند (Bar Yosef, 2002). او و همکارانش معتقدند که بسیاری از پیشرفت‌های بشر در دوران پارینه‌سنگی جدید از جمله عمل دفن مردگان، ریشه در دوران پارینه‌سنگی میانی دارد (Belfer Cohen & Hovers, 1992).

(Hovers et al., 2002)، با این تفاوت که تدفین‌های دوره پارینه‌سنگی جدید دارای اشیاء قبور و هدایای تدفینی بیشتری هستند (وحدتی‌نسب و جوهر، ۱۳۹۶: ۶۹). «دیبیل» و «چیس» رفتار تدفین را بخشی از رفتار نمادین دانسته‌اند (Chase and Dibble, 1987). سولکی با کشف تدفین‌های شانیدر بیان کرد نئاندرتال‌ها به نوعی برای درگذشتگان خود احترام قائل بوده‌اند (Solecki, 1963; 1971; 1975). برخی دیگر از پژوهشگران هم‌چون «پتیت» بر این باورند که دست‌کم برخی از نئاندرتال‌ها در برخی از دوره‌ها اجسادشان را دفن می‌کرده‌اند (Pettitt, 2002). برخی هم تدفین در این دوره را گورسپاری آگاهانه می‌دانند که احتمالاً به موازات پیچیده‌تر شدن مغز و بروز روابط اجتماعی انجام می‌شده است (وحدتی‌نسب و دریاب، ۱۳۹۳). «بینانت» حتی بر این عقیده است که نئاندرتال‌ها تدفین‌های چندگانه داشته‌اند (Binant, 1991). «ترینکاوس» اما معتقد است، عمل دفن مردگان را نمی‌توان تدفین آگاهانه به حساب آورد؛ او می‌گوید: نئاندرتال‌ها عادت نداشتند درگذشتگان خود را دفن کنند و احتمالاً با هدف پاک نگه داشتن محیط زیست خود از جسد در حال فساد و جلوگیری از جمله حیوانات وحشی اجساد را پنهان می‌کرده‌اند (Trinkaus, 1982). با پژوهش‌های پی در پی و بررسی‌های دقیق‌تر مشخص شد که شکل منظم اجساد و نحوه قرارگیری استخوان‌ها نمی‌توانسته تصادفی باشد و درنهایت کشف برخی از استخوان‌ها در بافت‌های غیرمعمول باستان‌شناسان را متقاعد کرد که نئاندرتال‌ها تدفین آگاهانه داشته‌اند.

مبانی نظری

در بحث پیش‌رو افزون بر اهمیت وجود آثار فرهنگی و بقایای مادی معنادار در محوطه‌های پیش‌ازتاریخی، آگاهی داشتن از روند شکل‌گیری محوطه‌ها (که در این نوشتار دو شکل به خصوص از آن‌ها، یعنی غار و پناه‌گاه صخره‌ای مدنظر است)، الگوی شکل‌گیری سکونت‌گاه‌ها و تأثیر محیط بر آن، و نیز الگوی انتخاب مکان برای فعالیت‌های انسانی که در این مورد خاص عمل پیچیده و مبهم تدفین انسان نئاندرتال در دوره پارینه‌سنگی میانی را شامل می‌شود نیز اهمیت بنیادین دارد؛ اما در اینجا قرار بر این نیست که چندان به مسأله تدفین و ماهیت آن پرداخته شود. این پژوهش می‌کوشد با رهیافتی دیگر به پردازش مفاهیم و قیاسی درست در محوطه‌های مختلف در دوره‌ها و مکان‌های جغرافیایی مختلف بپردازد. براساس این مبانی تمرکز اصلی را بر فضای محوطه‌ها نهادیم تا روشن شود که احتمال وجود بقایای انسانی نئاندرتال‌ها در کدام بخش از فضای غار یا پناه‌گاه صخره‌ای بیشتر و یا کمتر است؛ و این‌که این روند در محوطه‌های مختلف به چه صورت بوده و ارتباط احتمالی بین آن‌ها وجود داشته است یا خیر؟ و آیا این امر درنهایت به الگوی به خصوصی تبدیل شده است یا خیر؟؛ به طور مثال، بررسی کنیم که آیا می‌توان چنین رویکردی را درنظر داشت که در غارهای پارینه‌سنگی میانی منطقه اروپا بیشتر بقایا، مثلاً در بخش میانی غار قرار دارند؛ بنابراین طبق آن کاوش غارهای این منطقه را از قسمت میانی آن‌ها آغاز کنیم.

انسان نئاندرتال و اهمیت آن

نئاندرتال‌ها یکی از شناخته‌شده‌ترین گونه‌ها در روند تبارزایی گونه‌های انسانی‌اند. گونهٔ موسوم به «انسان نئاندرتال» از طریق تطور و گونه‌زایی جوامع انسانی «هایدلبرگ» در اروپا پدید آمد و در گستره‌ای از اوراسیا پراکنده گشت. این گونهٔ انسانی که نزدیک‌ترین و شبیه‌ترین گونه به ما محسوب می‌شود جایگاه و اهمیت ویژه‌ای در درخت تطوری انسان دارد (وحدتی نسب و جوهر، ۱۳۹۶)؛ به‌ویژه این‌که نخستین بار در نیمهٔ دوم سدهٔ نوزدهم میلادی با کشف بقایای انسان نئاندرتال از غار فلدهوفر در درهٔ نئاندر کشور آلمان (تترسال، ۱۳۹۳: ۲۷)، اندیشهٔ احتمال وجود گونه‌های انسانی دیگر قبل از ما «انسان هوشمند»^۸ پررنگ‌تر شد. در آن زمان باورهای گوناگونی دربارهٔ پیدایش انسان و دیگرگونه‌های زیستی وجود داشت. یکی از رایج‌ترین آن‌ها این بود که جهان و موجودات در آن به یک‌باره و به‌همان شکلی که وجود دارند، خلق شده‌اند و هیچ انگاره‌ای از وجود «انسانی دیگر» درمیان نبود. تنها «داروین» و تئوری چند از دانشمندان به‌طور جانداران و تنوع گونه‌های زیستی اشاراتی کرده بودند (وحدتی نسب و هاشمی، ۱۳۹۴: ۱۱).

معرفی محوطه‌های دارای بقایای انسان نئاندرتال با تأکید بر نقشه محوطه

بقایای فسیل‌های نئاندرتال از تمامی قسمت‌های اروپا، به‌ویژه شمال و غرب آن، شبه‌جزیرهٔ ایبری شامل: اسپانیا، پرتغال و جبل‌الطارق و هم‌چنین از جنوب غرب و مرکز آسیا یافت شده است (وحدتی نسب و جوهر، ۱۳۹۶). بیشترین فسیل‌های انسانی دوران پارینه‌سنگی میانی از غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای به‌دست آمده است (Gargett, 1989: 158). تاکنون ۳۰۰ فسیل نئاندرتال از حدود ۱۳۰ محوطه در سراسر جهان کشف شده است. در این میان ۳۵ مورد از آن‌ها را می‌توان محوطه‌های دارای آثار گورسپاری به‌حساب آورد که همگی از غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای یافت شده‌اند (Schrenk & Müller, 2009). در شکل ۱، نقشهٔ پراکندگی برخی از محوطه‌ها نشان داده شده است.

در این پژوهش، به معرفی محوطه‌های شاخص: لاشاپل-او-سنت، لوموستیر، لافراسی، لاکوئینا و ریگوردو در فرانسه، کراپینا در کرواسی، امود و کبارا در منطقهٔ لوانت و تشیک‌تاش و شانیدر در آسیا که همگی دارای بقایای نئاندرتال بودند پرداخته شده است. محوطه‌ها از کل اوراسیا انتخاب شده، هم‌چنین از بین محوطه‌ها، هم غار و هم پناهگاه صخره‌ای مورد بررسی قرار گرفته است. از میان آن‌ها محوطه‌هایی که در آسیا وجود دارند اغلب به‌صورت غار بوده و محوطه‌های اروپایی اغلب به‌صورت پناهگاه صخره‌ای وجود داشته‌اند. از دلایل دیگر برگزیدن این نمونه‌ها، اهمیت فراوان آن‌ها از لحاظ تعداد اجساد، وجود نشانه‌های مطمئن از گورسپاری و به‌طورکلی در دسترس بودن مدارک کافی از آن‌ها است.

در معرفی این غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای، علاوه‌بر زمان کشف، شرح کاوش، محدودهٔ سنی و محدودهٔ جغرافیایی آثار، بقایای انسانی به‌جای مانده، وضعیت

شکل ۱. نقشه پراکندگی برخی از محوطه‌هایی که از آن‌ها آثار مربوط به نئاندرتال‌ها کشف شده است (Steffoff, 2010: 64).

Fig 1. The dispersion map of some areas where the works of the Neanderthals have been discovered.

یافته‌ها و چگونگی قرارگیری آن‌ها در محوطه بیان شده است. در این زمینه، مبنای کار بر پایه فرم و نقشه محوطه‌ها و نقاطی که در آن بقایای اسکلت‌ها کشف شدند، بوده است. پس از آن با بررسی دقیق مکان یافت بقایا و تقسیم‌بندی محوطه‌ها سعی شد تا با مشخص کردن موقعیت محوطه و گور یا گورهای درون آن، نقاط تدفین به درستی شناسایی شوند و روشن شود که گورها در کدام یک از نواحی تقسیم‌بندی شده و در کدام قسمت از غار یا پناهگاه صخره‌ای قرار داشته‌اند.

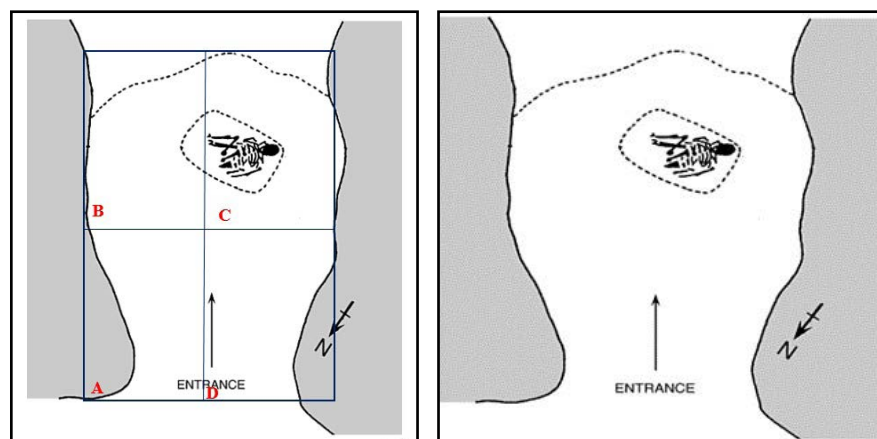
در تقسیم‌بندی روی نقشه این محوطه‌ها، خطوط تقسیم روی طرح آن‌ها تشکیل یک مربع یا مستطیل را می‌دهد، بدین صورت که یک ضلع آن مماس بر دهانه غار و یا ورودی پناهگاه قرار می‌گیرد و انتهای روبه روی آن، یعنی ضلع دیگرش تا جایی که مواد فرهنگی وجود دارند (نه لزوماً تا انتهای آن‌ها)، کشیده می‌شود. در این حالت دیواره‌های کناری، دو ضلع دیگر مستطیل را تشکیل می‌دهند؛ سپس مستطیل را به چهار بخش هم‌اندازه تقسیم نموده و هر ناحیه براساس حروف الفبای لاتین و در جهت عقربه‌های ساعت نام‌گذاری می‌شود. پس از آن مشاهده می‌شود که در هر محوطه، بیشترین بقایای تدفین در کدام ناحیه یا مربع جای می‌گیرند. پس از آن، نتایج مورد بررسی قرار گرفته و درصد تدفین‌ها محاسبه خواهد شد. در ادامه، نقشه خام و نقشه تقسیم‌بندی شده هر محوطه در بخش مربوط به خود همراه با توضیحات لازم آمده است.

لان‌شاپل-او-سنت

این محوطه، غاری است در جنوب غرب فرانسه که قدمت آثار آن به حدود ۶۰ تا ۴۰ هزار سال پیش بازمی‌گردد. در سوم آگوست سال ۱۹۰۸ م. بقایایی از اسکلت یک نئاندرتال بزرگ‌سال توسط برادران «بویسنی»^۱ در این محوطه کشف شد (Bouyssonie & Brdon, 1908). غار دارای عمق قابل توجهی است که در قسمت

ورودی کمی باریک بوده و به تدریج به طور منظمی از دو طرف پهن می‌شود و تقریباً شکل مستطیل‌مانندی به خود می‌گیرد. غار لاشاپل غار کوچکی است و با وجود این که از نظر تعداد اجساد غنی نیست، از نظر موقعیت اسکلت منحصر به فرد است. اجزای این اسکلت تا حد زیادی کامل بوده و به صورت برجسته کشف شده‌اند. هم‌چنین بقایای استخوانی این اسکلت به خوبی محافظت شده و به آسانی قابل شناسایی بوده‌اند. اسکلت در نقطه‌ای دور از دهانه غار و نزدیک به انتهای آن قرار داشته است. طبق لایه‌نگاری «بویسینی»، که آن را به شش لایه تقسیم نموده بود، اسکلت نئاندرتال در لایه پنجم و در یک تورفتگی بزرگ که آن را «ایجاد کرده بودند» وجود داشته است. این تورفتگی یا گودال مستطیل شکل بوده است و در فضای میانی غار وجود داشته است. طول این مستطیل ۱۴۵ سانتی‌متر و عرض آن ۱۰۰ سانتی‌متر بوده و عمقی برابر با ۳۰ سانتی‌متر داشته است (Pettitt, 2002).

نئاندرتال لاشاپل که به «پیرمرد»^{۱۲} معروف گشته است، مدرک بسیار روشنی از گورسپاری نئاندرتال‌هاست. این اسکلت به طور تقریبی در وسط غار دفن شده است و فاصله زیادی از دهانه غار دارد. با تقسیم‌بندی غار به روش پیش‌گفته، موقعیت دقیق‌تر آن مشخص شده است. طبق این روش، تدفین در مربع C انجام شده بود (شکل ۲).

► شکل ۲. موقعیت قرارگیری اسکلت لاشاپل و تقسیم‌بندی فضای غار (Pettitt, 2002 cited in: Bouyssonie et al., 1908).

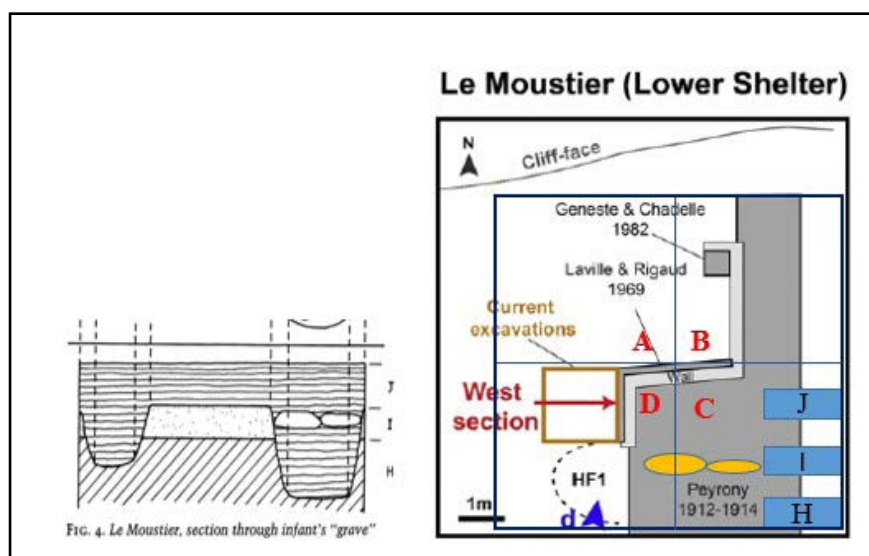
Fig 2. Position of the skeleton of the La-Chapelle and division of cave.

لوموستیر

محوطه لوموستیر یک پناهگاه صخره‌ای است که در نزدیکی رودخانه وزر^{۱۳} و در بستری از سنگ‌های انحلالی آهکی واقع شده است. این پناهگاه در قسمت‌هایی از سطح خود دارای شیب تندی است (Gargett, 1989: 163). نخستین کاوش‌ها در این پناهگاه را «هوسر»^{۱۴} در سال ۱۹۰۸ م. انجام داد. بعد از آن، «پیرونی»^{۱۵} در سال ۱۹۱۴ م. کاوش‌ها را از سر گرفت. قدمت آثار یافت شده از لوموستیر مربوط به ۴۵ هزار سال پیش تشخیص داده شده است (همان).

پیرونی در کاوش‌های اولیه خود طرح برش‌ها و دیواره‌های این پناهگاه را رسم نمود. در پی پژوهش‌های جدید و بازنگری مطالعات پیرونی طرحی جدید از دیواره و برش‌های مربوط به آن ارائه شده است. این طرح با طرح قدیمی و لایه‌نگاری‌هایی پیرونی انطباق داده شده و تقسیم‌بندی مورد نظر بر آن انجام گرفت. نئاندرتال‌های لوموستیر از قسمت‌هایی پایینی پناهگاه کشف شدند و مربوط به یک فرد بالغ و یک

کودک بودند. دو گودال در لایه I وجود داشته است که بقایای اسکلت کودک در گودال کوچک‌تر با قطری برابر با ۵/۵ متر و عمقی برابر با ۴/۴ متر وجود داشته است. گودال بزرگ‌تر که قطری بین ۷/۷ تا ۸/۸ متر و عمقی برابر با ۶/۶ متر داشته، اما آثار شاخصی از نئاندرتال بزرگ‌سال در آن وجود نداشت و تنها بستر آن مشخص بود (Gargett, 1989). در تقسیم‌بندی طرح این محوطه گودال کوچک‌تر که مربوط به نئاندرتال کودک بود به‌طور کامل در مربع C قرار گرفت. نیمی از گودال بزرگ‌تر و متعلق به نئاندرتال بالغ هم در مربع C و نیم دیگر آن در مربع D جای گرفت (شکل ۳).

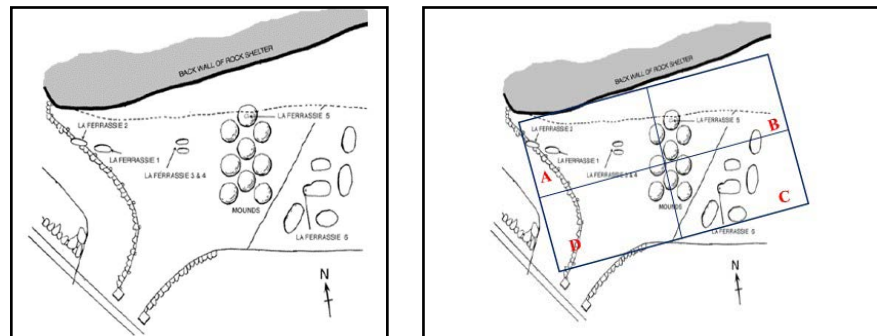
شکل ۳. موقعیت قرارگیری اسکلت لوموستیر و تقسیم‌بندی فضای پناهگاه (Gargett, 1989).
Fig3. Position of the skeleton of the Le-Moustier and division of rock-shelter.

لافراسی

پناهگاه صخره‌ای لافراسی در جنوب غرب کشور فرانسه قرار داشته و قدمت یافته‌های آن به ۶۰ تا ۷۵ هزار سال قبل بازمی‌گردد (Gargett, 1989). بقایای انسانی لافراسی نخستین بار در سال ۱۹۰۹ م. توسط «کاپیتان» و «پیرونی» کشف شد (همان). این محوطه از محوطه‌های بسیار مهم دارای تدفین نئاندرتال‌ها به‌شمار می‌آید تا جایی که «رابرت گارگت» آن را مهم‌ترین محوطه تدفین پارینه‌سنگی میانی دانسته است (Gargett, 1989). اهمیت این پناهگاه در این است که چندین اسکلت اعم از مرد، زن، کودک و حتی جنین را در خود داشته است. هریک از بخش‌هایی که اسکلت نئاندرتال‌های مختلف در آن وجود داشته است، با شماره‌گذاری برحسب نام محوطه از یک‌دیگر متمایز شده‌اند. «پتیت» از این پناهگاه صخره‌ای نقشه منسجمی تهیه کرده است که در آن بقایای استخوانی موجود در هر قسمت کاملاً مشخص است (Pettit, 2002). طبق تقسیم‌بندی گفته شده، بیشتر تدفین‌ها، یعنی چهار نمونه از آن‌ها (تدفین‌های لافراسی ۱ و ۲ و لافراسی ۳ و ۴) همگی در ناحیه A جای گرفتند و به‌صورت دوه‌دو نزدیک به هم قرار داشتند. تدفین لافراسی ۵ در مربع B و تدفین لافراسی ۶ هم در مربع C، قرار گرفتند. مربع D در این محوطه خالی از بقایا بوده است (شکل ۴).

► شکل ۴. موقعیت قرارگیری اسکلت‌های لافراسی و تقسیم‌بندی فضای پناه‌گاه (Pettit, 2002).

Fig4. Position of the skeleton of the La-Ferrassie and division of rock-shelter.

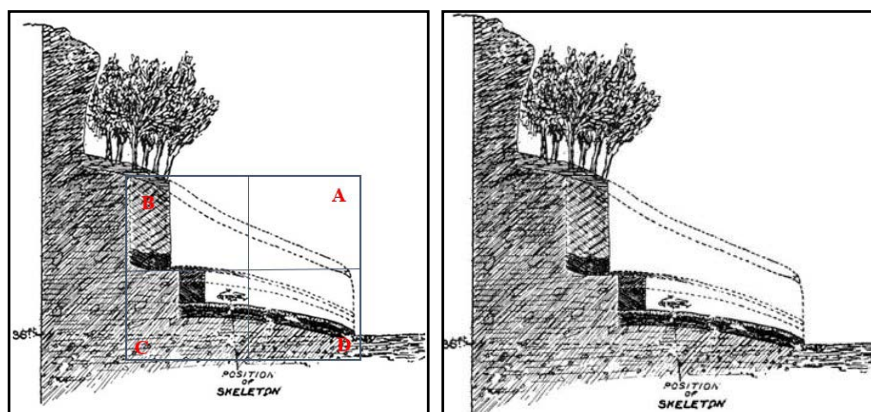
لاکوئینا

پناه‌گاه صخره‌ای لاکوئینا در غرب فرانسه و در موقعیت جغرافیایی سخت و پیچیده‌ای واقع شده است. این پناه‌گاه در سال ۱۸۹۷ م. توسط «گوستاو شاولت»^{۱۶} کاوش شد. پس از آن «هنری مارتین»^{۱۷} به همراه «برت رانت»^{۱۸} در ۱۹۰۶ م. کاوش‌های دیگری را در آن انجام دادند. اما کاوشی که به یافتن اسکلت نئاندرتال منجر شد در اکتبر ۱۹۱۱ م. توسط هنری مارتین صورت گرفت. او در ۱۶ اکتبر ۱۹۱۱ م. یادداشتی برای انجمن علمی فرانسه فرستاد و کشف خود را اعلام نمود. پس از آن مارتین بار دیگر در ۱۹۱۲ م. کاوش‌های خود را از سر گرفت (Jelinek, 2013).

بقایای انسانی این محوطه به صورت پراکنده و از لایه‌های ۱ تا ۴ آن به دست آمده و اغلب تکه‌تکه و ناقص بوده‌اند (Koutamanis, 2012). این یافته‌ها به صورت برجای نمانده و از نظر مارتین، برخی از آن‌ها در نقاطی غیرمعمول وجود داشته‌اند؛ به طور مثال، یکی از آن‌ها که یک استخوان فک بوده است، از یک شیب بسیار تند به دست آمده است (Vincent & Terinkaus, 1998). هنری مارتین نقشه‌ای از این پناه‌گاه صخره‌ای ارائه نمود که نئاندرتال لاکوئینا موسوم به «H5» در آن مشخص شده است (Martin, 1923). اسکلت لاکوئینا در لایه میانی پناه‌گاه که ارتفاع چندانی از سطح زمین نداشته است، روی یک انباشت کوچک تپه مانند قرار داشت و تکه استخوان‌هایی از آن در اطراف انباشت و بیشتر در قسمت پایین دست تپه وجود داشتند (همان). تقسیم‌بندی مورد نظر روی این نقشه، اسکلت «H5» را در مربع C جای داد (شکل ۵).

ریگوردو

محوطه ریگوردو در ۵۰۰ متری غار معروف «لاسکو»^{۱۹} در دوردون فرانسه قرار دارد. این محوطه دارای سطح گسترده و ناهمواری است و به صورت یک تورفتگی بسیار بزرگ میان انبوهی از سنگ‌های کارستی و لایه‌های سنگ‌آهکی وجود دارد. سطح محوطه ریگوردو با گذشت زمان دچار تغییر فرم‌های فراوانی شده است و شکاف‌ها و فرورفتگی‌های زیادی در آن دیده می‌شود (Gargett, 1989). نخستین کشف در ریگوردو در سال ۱۹۵۴ م. اتفاق افتاد. بدین ترتیب که، شخصی (احتمالاً راجر کنستانت^{۲۰})، در نزدیکی خانه‌اش مشغول به کار بود که با تعدادی ابزار سنگی موسترین و انباشتی از استخوان‌های جانوری مربوط به دوران فراپارینه‌سنگی روبه‌رو

شکل ۵. موقعیت قرارگیری اسکلت لاکوئینا و تقسیم‌بندی فضای پناهگاه (Jelinek, 2013).
Fig 5. Position of the skeleton of the La-Quina and division of rock-shelter.

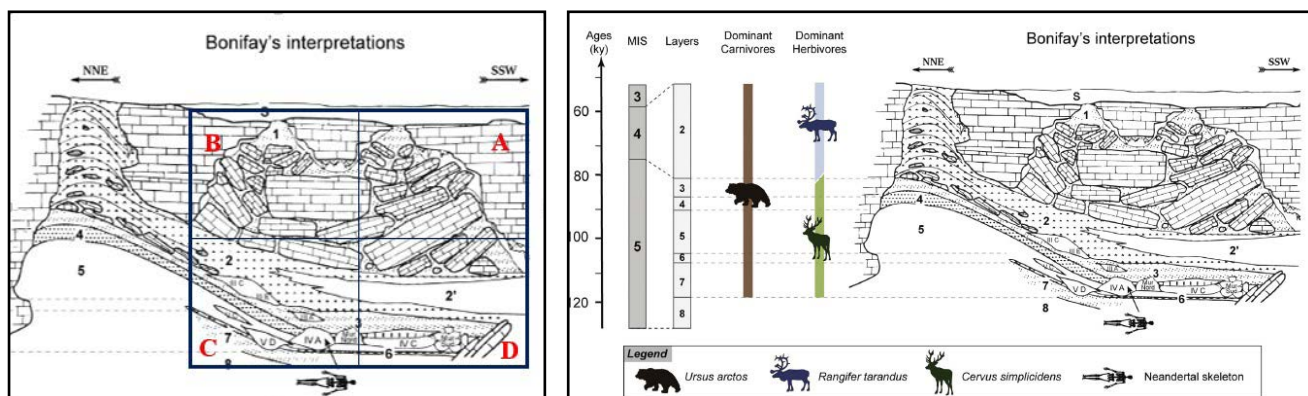
شد (Pelletier et al., 2017). سه سال بعد از آن، در ۲۲ و ۲۳ سپتامبر ۱۹۵۷، بقایایی از انسان نئاندرتال نیز در این محوطه پیدا شد. در این زمان محوطه در شرایط نامناسبی قرار داشت و در تاریخ ۴ و ۵ اکتبر همان سال، «بونیفای»^{۲۱} و «جورتش»^{۲۲} تحت مدیریت «بردس»^{۲۳}، بلافاصله در صدد نجات محوطه و انتقال یافته‌ها برآمدند (همان). پس از آن بونیفای و همکارانش کاوش‌های جدی‌تری را در طول سال‌های ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۴ م. از سر گرفتند و قسمت‌های مسدود شده در اثر ریزش بسیار شدید سنگ را هم به دقت کاوش نمودند. قدمت ریگوردو اخیراً با روش‌های سن‌سنجی جدیدتر مورد آزمایش قرار گرفت و بین ۴۳۰۹۵ تا ۳۱۲۵۵ سال قبل تشخیص داده شده است (Pelletier et al., 2017).

ویژگی محوطه ریگوردو در این است که بافتی نرم و شنی دارد. انباشت‌شن و ماسه رفته‌رفته، سطح شیب‌داری را تشکیل دادند. اسکلت نئاندرتال در قسمت زیرین پناهگاه و در میان همین بافت قرار داشته است. بونیفای، کاوش‌گر ریگوردو، ساختار این محوطه را به همراه تمامی دیواره‌ها، گودال‌ها، لایه‌ها و توده‌ها یا انباشت‌های سنگی یا رسوبی را مورد بررسی قرار داد و آن‌ها را در طرح‌هایی به تصویر درآورد (Gargett, 1989).

با تقسیم‌بندی نقشه این پناهگاه تدفین نئاندرتال ریگوردو در مربع C قرار می‌گیرد. این ناحیه در میانه پناهگاه و در لایه‌های زیرین آن قرار دارد (شکل ۶).

شکل ۶. موقعیت قرارگیری اسکلت ریگوردو و تقسیم‌بندی فضای پناهگاه (Pelletier et al., 2017).
▼

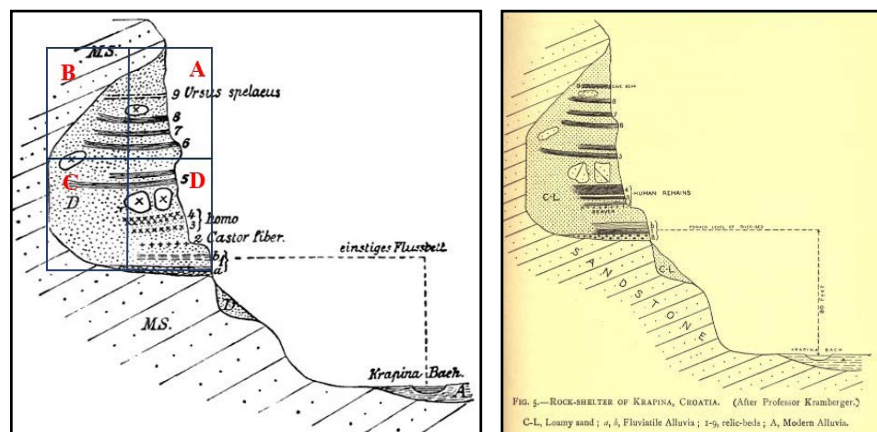
Fig 6. Position of the skeleton of the Regourdou and division of rock-shelter.

کراپینا

محوطه کراپینا، یک پناه‌گاه صخره‌ای است که در نزدیکی شهر زاگرب^{۲۴} در شمال کشور کرواسی قرار دارد. این پناه‌گاه بین سال‌های ۱۸۹۹ تا ۱۹۰۵ م. توسط «کرامبرگر»^{۲۵} کاوش شد (Schwartz et al., 2001). او نه لایه را برای این محوطه در نظر گرفت و ادعا کرد تاریخ این لایه‌ها نمی‌تواند بیش از ۸ هزار سال باشد. اما روش‌های جدید تاریخ‌گذاری (ESR)^{۲۶} قدمت آن را حدود ۱۳۰ هزار سال قبل نشان داده است (Koutamanis, 2012).

پناه‌گاه صخره‌ای کراپینا دارای بیشترین بقایای فسیلی از نئاندرتال‌ها است و صدها قطعه استخوان از سطح آن یافت شده که روی تعداد قابل توجهی از آن‌ها آثار خراش و بریدگی وجود داشته است. بقایای فسیلی کراپینا به صورت تکه‌تکه، پراکنده و دارای آسیب‌های فراوان بودند؛ هم‌چنین به علت درهم‌ریختگی اسکلت‌ها، پی‌بردن به ارتباط درست بین اجزای باقی‌مانده کار بسیار دشواری است (Koutamanis, 2012). با توجه به وضعیت قرارگیری بقایای فسیلی و توزیع استخوان‌ها، تعداد اسکلت‌ها و اجساد به دست آمده از این پناه‌گاه به روشنی قابل تشخیص نیست، اما از این میان دست‌کم ۱۴ اسکلت متعلق به انسان نئاندرتال تشخیص داده شد (وحدتی‌نسب و شیخ‌الاسلامی، ۱۳۹۷). طرحی از این پناه‌گاه وجود دارد که در آن وضعیت تعدادی از اسکلت‌ها مشخص شده است (Duckworth, 1912). براساس این طرح پناه‌گاه صخره‌ای کراپینا پناه‌گاه نسبتاً بزرگی بوده و عمق قابل توجهی در قسمت‌های عمودی و دیواره‌های آن وجود داشته است که اغلب بقایا نیز از این نقاط کشف شدند تا کف آن. «کرامبرگر» این محوطه را به نه لایه تقسیم نمود (Koutamanis, 2012). بقایای انسانی نئاندرتال از لایه‌های سه و چهار به دست آمده است (همان). این دو لایه، جزو لایه‌های زیرین به شمار می‌آیند و در تقسیم‌بندی مورد نظر در این بحث، در مربع D قرار گرفته‌اند. بیشترین تدفین‌ها در مربع D و یکی از آن‌ها در مربع C وجود دارد (شکل ۷).

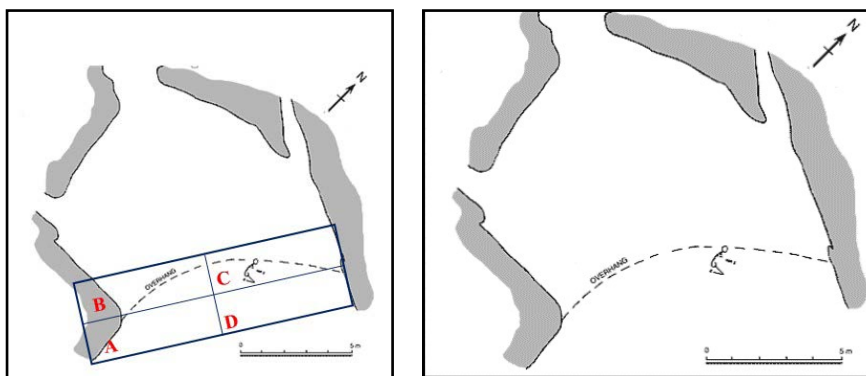
► شکل ۷. موقعیت قرارگیری اسکلت‌های کراپینا و تقسیم‌بندی فضای پناه‌گاه (Duckworth, 1912).

Fig 7. Position of the skeleton of the Krapina and division of rock-shelter.

امود

غار امود، یکی از غارهای شکل‌گرفته در کوه کرمل بوده که دارای اهمیت فراوانی در منطقه لوانت است. غار، در نزدیکی منطقه‌ای به نام «وادی امود» قرار دارد.

نخستین اسکلت موجود در این محوطه در سال ۱۹۶۱م. توسط «سوزوکی»^{۲۷} و همکارانش کشف شد. قدمت آثار این محوطه به ۵۰ تا ۶۰ هزار سال قبل بازمی‌گردد (Koutamanis, 2012). از این محوطه نیز بقایای زیادی به دست آمده است. اسکلت ۱۸ نئاندرتال از قسمت‌های مختلف آن یافت شده است که هر قسمت با شماره‌گذاری نام محوطه از یک دیگر متمایز شده است. از میان آن‌ها، امود ۱، در یک بخش مجزا دارای یک اسکلت کامل بوده است (Petitt, 2002). غار امود ۱، دارای عمق قابل توجهی است و دهانه نسبتاً عریضی دارد. اسکلت امود در فضای میانی غار وجود داشته و به دهانه غار نزدیک است. در تقسیم‌بندی موردنظر مشاهده شده است که اسکلت امود ۱ در مربع C قرار گرفته است (شکل ۸).

شکل ۸. موقعیت قرارگیری اسکلت امود ۱ و تقسیم‌بندی فضای غار (Petitt, 2002).
Fig 8. Position of the skeleton of the Amud1 and division of cave.

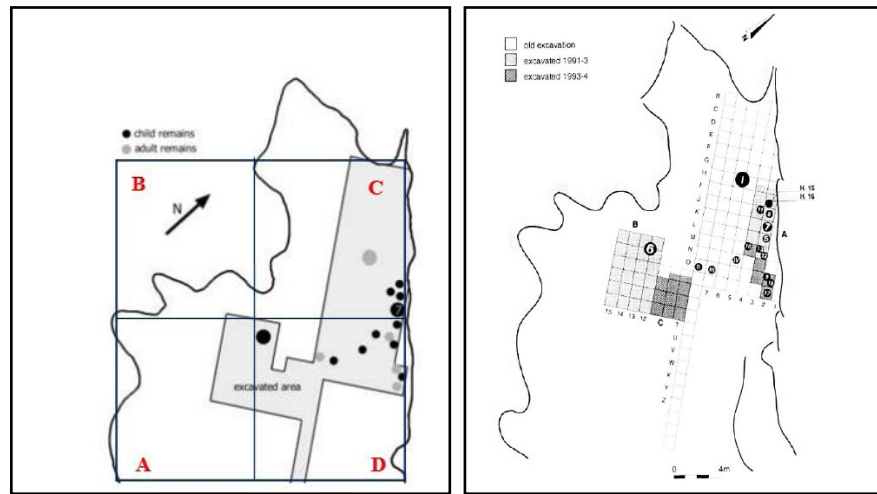
از دیگر قسمت‌های امود اسکلت‌های ناقصی اعم از اسکلت کودک و بزرگسال به دست آمده است. اسکلت کودکان این بخش بیشتر از اسکلت افراد بزرگسال است (Pettit, 2011; Hovers et al., 1995).

تمرکز عمده انباشت اسکلت‌ها در قسمت میانی غار و نزدیک به دیواره شرقی آن بوده است که طبق الگوی تقسیم‌بندی موردنظر در دو مربع C و D جای می‌گیرند. دایره‌های مشکی‌رنگ و توپر نشان‌گر نئاندرتال‌های کودک و دایره‌های خاکستری رنگ و توخالی نشان‌دهنده اجساد افراد بالغ هستند (شکل ۹). در این محوطه بخش عمده تدفین‌ها در مربع D قرار دارند. جسد هفت کودک و چهار بزرگسال در این ناحیه جای گرفته است. پس از مربع D، مربع C دارای بیشترین تدفین‌هاست. چهار جسد کودک و یک جسد بزرگسال در آن قرار دارد (شکل ۹).

کبارا

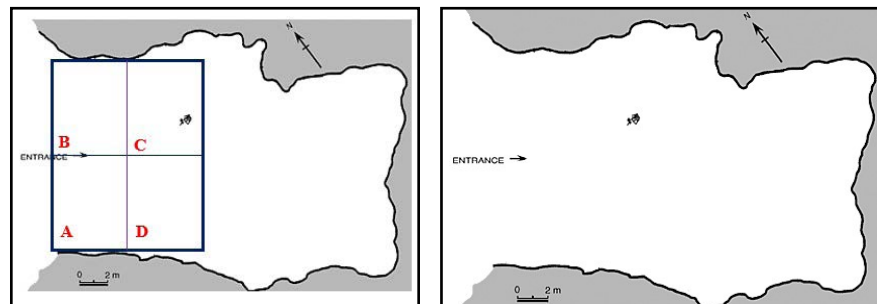
کبارا یکی دیگر از محوطه‌های منطقه لوانت بوده و در غرب کوه کارمل و در ۱۳ کیلومتری شمال وادی مغاره^{۲۸} (دره غارها) قرار گرفته است. از این غار بقایای استخوانی زیادی به دست آمده است که متعلق به دو گروه انسانی است، نئاندرتال‌ها و انسان‌های مدرن. از میان آن‌ها، کبارای ۲، دارای یک تدفین نئاندرتال بوده است. غار کبارا را «فرانسیس پتری»^{۲۹} در سال ۱۹۸۲م. کاوش کرد و قدمت آثار آن بین ۴۸ تا ۶۰ هزار سال پیش تشخیص داده شد (Bar-Yosef et al., 1992).

► شکل ۹. موقعیت قرارگیری اسکلت‌های امود و تقسیم‌بندی فضای غار (Koutamanis, 2012).
Fig 9. Position of the skeleton of the Amud and division of cave.

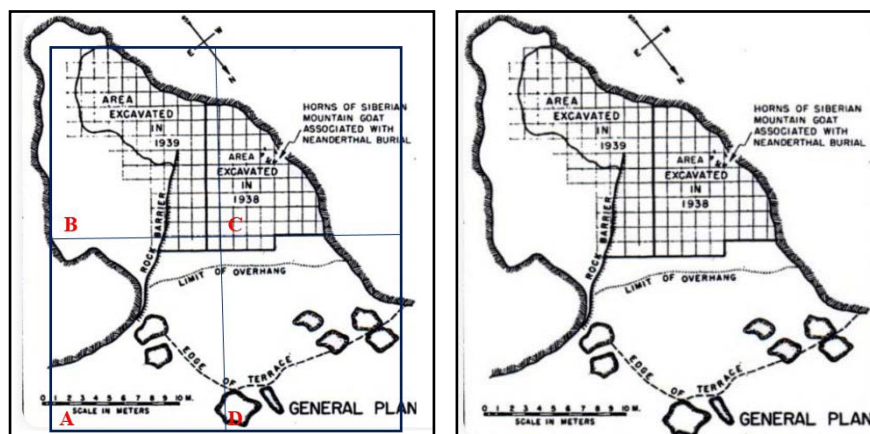
غار کبارا دارای عمق قابل توجهی بوده و فرم منظم مستطیل‌شکلی به خود دارد و عرض دهانه آن با عرض قسمت انتهایی آن تفاوت چندانی ندارد؛ ابعاد این غار در کف آن ۲۵ در ۱۶ متر است (همان). اسکلت نئاندرتال کبارای ۲، در فضای میانی و در نیمه شمالی غار کشف شد که با تقسیم‌بندی موردنظر در مربع C جای گرفته است (شکل ۱۰).

► شکل ۱۰. موقعیت قرارگیری اسکلت کبارای ۲ و تقسیم‌بندی فضای غار (Bar-Yosef et al., 1992).
Fig10. Position of the skeleton of the Kebara2 and division of cave.

تشیک‌تاش

غار تشیک‌تاش در دامنه کوه‌های جیسار و در ارتفاع ۱۶۰۰ متری از آن، در جنوب غرب ترکمنستان قرار گرفته است (وحدتی نسب و جوهر، ۱۳۹۶). این محوطه را «اکلادینکوو»^{۳۰} در سال‌های ۱۹۳۸ و ۱۹۳۹ م. کاوش کرد و استخوان‌های یک پسر حدوداً ۱۲ ساله را در بستری از شاخ‌های بز کشف نمود (Movius, 1953). او چنین اظهار کرد که بقایای دفن شده در یک گودال کم عمق، توسط تعدادی شاخ بز احاطه شده بودند. این شیوه از چیدمان استخوان‌ها و شاخ‌ها در تشیک‌تاش، به رفتاری آئینی نسبت داده شده است (همان). غار دارای فرمی مخروطی شکل بوده که در قسمت‌های انتهایی خود باریک‌تر می‌شود. درون آن، یک مانع به صورت دیوارک سنگی وجود دارد. کودک نئاندرتال در قسمت میانی غار قرار داشته است (Movius, 1953). با تقسیم‌بندی غار، مشاهده شده است که تدفین نئاندرتال تشیک‌تاش در مربع C قرار گرفته است (شکل ۱۱).

شکل ۱۱. موقعیت قرارگیری اسکلت تشیک تاش و تقسیم‌بندی فضای غار (Okladnikov, 1949)
◀ (cited in, Movius, 1953)

Fig 11. Position of skeleton of the Teshik_Tash and division of cave.

شانیدر

در پایان و پس از معرفی محوطه‌های فوق، به معرفی مهم‌ترین و شناخته‌شده‌ترین آن‌ها خواهیم پرداخت. غار شانیدر در کردستان عراق قرار دارد و یک غار کارستی^{۳۱} با قابلیت انحلالی است که در دامنه کوه زاگرس و در نزدیکی رودخانه زاب بزرگ شکل گرفته است. غار شانیدر پس از کاوش‌های اولیه «رالف سولکی» بین سال‌های ۱۹۵۱ تا ۱۹۶۰ م.، چندین بار دیگر مورد کاوش و پژوهش قرار گرفت. او در کاوش‌های خود تا عمق ۱۴ متری غار پیش‌رفت و بقایای نه اسکلت را کشف کرد. از میان این بقایا، هفت مورد، یعنی شانیدر (I, VI, VIII) مربوط به نئاندرتال‌های بالغ و دو مورد دیگر، یعنی شانیدر (VII, IX) مربوط به نئاندرتال‌های کودک بوده‌اند (همان). چندی بعد در جریان مطالعات بقایای جانوری به دست آمده از لایه‌های دوره پارینه‌سنگی میانی و نیز بازبینی رسوبات غار که از سوی موسسه «اسمیت‌سونین»^{۳۲} انجام گرفت، قسمت‌هایی از اسکلت پای یک کودک نئاندرتال نیز پیدا شد که کشف آن، شمار نئاندرتال‌های یافت‌شده از شانیدر را به ۱۰ مورد رساند (Trinkaus, 1982; Cowgill, 2007). اخیراً در تازه‌ترین پژوهش‌های انجام شده از سوی محققان دانشگاه کمبریج، بقایای نمونه ۱۱ نیز به دست آمده است (Pomeroy, 2019).

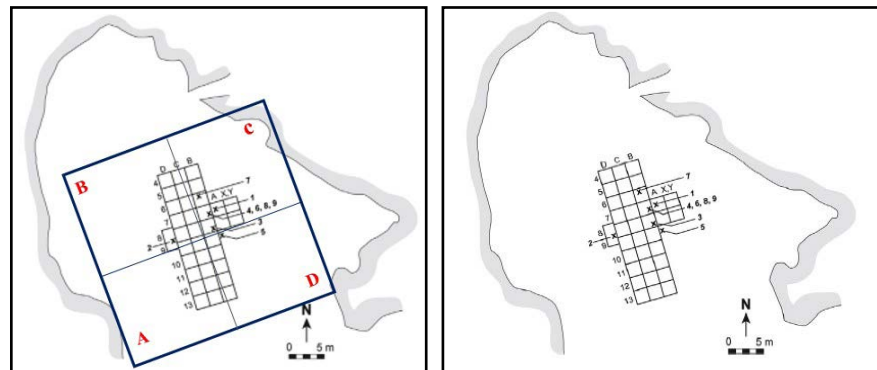
غار شانیدر دارای فرم مثلث‌شکلی است که رأس آن در جهت شمال غربی قرار دارد. انباشت تدفین‌ها در نواحی مرکزی و در نیمه شرقی غار مشاهده شده است و تمامی آن‌ها به جز یک مورد (شانیدر II) در سمت راست و قسمت شرقی غار قرار دارند. در تقسیم‌بندی نقشه غار، تدفین‌های نیمه شرقی در مربع‌های C و D جای گرفته‌اند. در بین این دو نیز، بیشتر تدفین‌ها در مربع C وجود دارند. تدفین‌های شانیدر I، IV، VI، (شانیدر VI بیش از یک تدفین دارد) VII، VIII و IX در مربع C، تدفین‌های شانیدر III و V در مربع D و تدفین شانیدر II در مربع B قرار گرفته‌اند. شانیدر II در سمت چپ غار یا نیمه غربی آن جای داشته است (شکل ۱۲).

مکان پیدا شدن بقایا در محوطه‌ها

طبق روش تقسیم‌بندی پیش‌گفته در این بحث، دیده شده است که تدفین نئاندرتال‌ها در محوطه‌های مختلف در مناطق جغرافیایی و دوره‌های زمانی

► شکل ۱۲. موقعیت قرارگیری اسکلت‌های شانیدر و تقسیم‌بندی فضای غار (Pomeroy et al., 2017).

Fig 12. Position of the skeleton of the Shanidar and division of cave.

گوناگون وجود داشته است. اما این امر در هر محوطه دارای تفاوت‌هایی بوده است. با بررسی نقاط تدفین در هر محوطه و تحلیل این موضوع که در چه نقطه‌ای از غار یا پناهگاه صخره‌ای وجود داشته است، مشاهده شد که در اکثر محوطه‌ها به جز چند مورد، بیشترین تدفین‌ها در مربع C و D وجود داشته‌اند (جدول ۱). در جدول ۱، شمار و درصد تدفین در هر مربع از هر محوطه به تفکیک آمده است. محاسبات آماری نشان داده است که درصد تدفین‌ها در مجموع محوطه‌ها نیز در مربع D بیش از سایر مربع‌ها بوده است. همان‌گونه که در سطر آخر جدول پیداست، مربع D در مجموع، $46/3\%$ از تدفین‌ها را به خود اختصاص داده است. پس از آن مربع C دارای بیشترین تدفین‌هاست و با اختلافی اندک $42/6\%$ از کل تدفین‌ها را در خود جای داده است؛ سپس مربع A با $7/4\%$ تدفین کمتری داشته و در آخر مربع B، با $3/7\%$ ، کمترین تدفین‌ها را دارا است. بدین‌گونه تعداد تدفین در کل محوطه‌ها از بیشترین به کمترین، به ترتیب در مربع‌های A، C، D و B بوده است.

مکان پیدا شدن بقایا در محوطه‌ها در زمان‌های مختلف

در ادامه، موضوع مورد بحث درگستره زمانی زیست نئاندرتال‌ها مورد بررسی قرار گرفته است، تا مشخص شود اعمال تدفین در طول گذر زمان بین نئاندرتال‌های اولیه که در اوایل دوران پارینه‌سنگی میانی می‌زیسته‌اند و نئاندرتال‌های اخیر که در اواخر این دوران حضور داشته‌اند، چگونه بوده است. در جدول ۲، برخی از محوطه‌ها براساس سن آن‌ها تفکیک شده‌اند. محوطه‌های موردنظر به دو بازه زمانی تقسیم شده و آن‌هایی که بین ۱۳ تا ۷۰ هزار سال قبل بوده‌اند در یک گروه قرار داده شدند و آن‌هایی که در بازه ۷۰ تا ۳۰ هزار سال قبل بوده‌اند در گروهی دیگر مورد بررسی قرار گرفتند. یکی از دلایلی که دوره دوم این دسته‌بندی در یک گروه جای گرفته، این است که در این دوران و یا به گفته باریوسف، در ۳۰ هزار سال پایانی دوران پارینه‌سنگی میانی تحولاتی در ساختار اجتماعی جوامع رخ داده است که این دوره را متمایز می‌کند (Bar-Yosef, 2002).

محاسبات در این زمینه نشان داده است که در گروه اول و در محوطه‌های قدیمی‌تر، به ترتیب مربع‌های A، C، D و B دارای بیشترین تدفین‌ها هستند. اما در گروه دوم و در محوطه‌های جدید، مربع‌های A و B خالی از تدفین بوده و مربع‌های C و D، با اختلاف کمی دارای بیشترین و کمترین تدفین‌ها هستند (جدول ۲).

جدول ۱. پراکنش تدفین نئاندرتال‌ها در بخش‌های مختلف محوطه‌ها (نگارنده، ۱۴۰۰).
 Table 1. Distribution of Neanderthal burials in different parts of the sites (Author, 2022).

نام محوطه	منطقه جغرافیایی	محدوده سنی	تعداد تدفین	تعداد و درصد تدفین در مربع A	تعداد و درصد تدفین در مربع B	تعداد و درصد تدفین در مربع C	تعداد و درصد تدفین در مربع D
پناه‌گاه کراپینا	اروپا (کرواسی)	۱۳۰ هزار سال قبل	۱۴	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱۳ _ ۹۲/۸ %
غار شانیدر	آسیا (عراق)	۵۰ تا ۸۰ هزار سال قبل	۱۱	۰ _ ۰	۱ _ ۹/۱ %	۹ _ ۸۱/۸ %	۱ _ ۹/۱ %
پناه‌گاه لافراسی	اروپا (فرانسه)	۷۵ تا ۶۰ هزار سال قبل	۶	۴ _ ۶۷ %	۱ _ ۱۶/۵ %	۱ _ ۱۶/۵ %	۰ _ ۰
غار امود ۱	آسیا (لوانت)	۶۰ تا ۵۰ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
غار امود	آسیا (لوانت)	۶۰ تا ۵۰ هزار سال قبل	۱۶	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۵ _ ۳۱/۲۵ %	۱۱ _ ۶۸/۷۵ %
غار کبارای ۲	آسیا (لوانت)	۶۰ تا ۴۸ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
غار لاشاپل	اروپا (فرانسه)	۶۰ تا ۴۰ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
پناه‌گاه لاکوئینا	اروپا (فرانسه)	۵۰ تا ۴۰ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
پناه‌گاه لوموستیر	اروپا (فرانسه)	۴۵ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
غار تشیک‌تاش	آسیا (ازبکستان)	۴۴ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
پناه‌گاه ریگوردو	اروپا (فرانسه)	۴۳ تا ۳۱ هزار سال قبل	۱	۰ _ ۰	۰ _ ۰	۱ _ ۱۰۰ %	۰ _ ۰
تعداد تدفین کل محوطه‌ها	-	-	۵۴	۴ _ ۷/۴ %	۲ _ ۳/۷ %	۲۳ _ ۴۲/۶ %	۲۵ _ ۴۶/۳ %

مکان پیدا شدن بقایا در گستره‌های جغرافیایی مختلف

در پایان، موضوع تدفین در محوطه‌های مختلف در مناطق جغرافیای متفاوت به تفکیک بررسی شده است. پیش‌تر گفته شد که نئاندرتال‌ها در سراسر اوراسیا حضور داشته‌اند. در این قسمت محوطه‌ها به دو گروه، تقسیم شده‌اند. محوطه‌هایی که در اروپا قرار دارند و محوطه‌هایی که در آسیا هستند. محاسبات در این بخش نشان داده است که تدفین‌ها در محوطه‌های اروپایی به‌ترتیب در محوطه‌های D، C، A

جدول ۲. پراکنش تدفین نئاندرتال‌ها در بخش‌های مختلف محوطه‌ها در گسترهٔ زمان (نگارنده، ۱۴۰۰).
Table 2. Distribution of Neanderthal burials in different parts of the sites in the span of time (Author, 2022).

محوطه	تعداد کل تدفین‌ها	تعداد و درصد تدفین در مربع A	تعداد و درصد تدفین در مربع B	تعداد و درصد تدفین در مربع C	تعداد و درصد تدفین در مربع D
محوطه‌های بازهٔ زمانی ۱۳۰ تا ۷۰ هزار سال قبل (کراپینا، شانیدر، لافراسی)	۳۱	۱۲/۹ - ۴٪	۶/۴۵ - ۲٪	۳۵/۴۸ - ۱۱٪	۴۵/۱۷ - ۱۴٪
محوطه‌های بازهٔ زمانی ۷۰ تا ۳۰ هزار سال قبل (امود، کبارا لاشاپل، لاکوئینا، لوموستیر، تشیک‌تاش، ریگوردو)	۲۳	۰ - ۰	۰ - ۰	۵۲/۱۸ - ۱۲٪	۴۷/۸۲ - ۱۱٪

و B بیشتر بوده است. اما در محوطه‌های آسیایی مربع A که در گروه اروپا بعد از C بیشترین تدفین را داشته است، خالی از تدفین بوده است. سایر تدفین‌ها در گروه آسیا به ترتیب در مربع‌های C، D و B بیشتر بوده است (جدول ۳).

جدول ۳. پراکنش تدفین نئاندرتال‌ها در بخش‌های مختلف محوطه‌ها در گسترهٔ جغرافیایی (نگارنده، ۱۴۰۰).
Table 3. Distribution of Neanderthal burials in different parts of the sites in the geographical area (Author, 2022).

محوطه	تعداد کل تدفین‌ها	تعداد و درصد تدفین در مربع A	تعداد و درصد تدفین در مربع B	تعداد و درصد تدفین در مربع C	تعداد و درصد تدفین در مربع D
محوطه‌های اروپا (کراپینا، لافراسی، لاشاپل، لاکوئینا، لوموستیر، ریگوردو)	۲۴	۱۶/۵ - ۴٪	۴/۲ - ۱٪	۲۵ - ۶٪	۵۴/۳ - ۱۳٪
محوطه‌های آسیا (شانیدر، امود، کبارا، تشیک‌تاش)	۳۰	۰ - ۰	۳/۳ - ۱٪	۵۶/۷ - ۱۷٪	۴۰ - ۱۲٪

نتیجه‌گیری

در این بحث برخی از محوطه‌های دارای تدفین نئاندرتال‌ها انتخاب شدند و بقایای آن‌ها از نظر موقعیت قرارگیری در غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای مورد مطالعه قرار گرفت. پس از آن تنوع و تغییرات‌شان در طول زمان و در مناطق مختلف اوراسیا نیز مورد بررسی قرار گرفت. در این زمینه فضای غار و یا پناهگاه به چهار قسمت مساوی تقسیم و در جهت عقربه‌های ساعت به نواحی A تا D نام‌گذاری شد. سپس بررسی شد که تدفین‌ها در کدام یک از این مربع‌ها وجود داشته‌اند. طبق تحلیل‌های صورت گرفته، مشخص شد که تدفین نئاندرتال‌ها در اغلب محوطه‌ها در مربع‌های C و D وجود داشته‌اند که در تقسیم‌بندی پیش‌گفته اغلب فضای ورودی غار و پناهگاه به سمت میانهٔ آن‌ها را تشکیل می‌دهند؛ بنابراین به نظر می‌رسد نئاندرتال‌ها اغلب، اجساد مردگان را در میانهٔ غار یا پناهگاه دفن می‌کرده‌اند؛ بنابراین فرضیهٔ نخست این نوشتار که طبق آن پنداشته می‌شد تدفین‌ها اغلب در لبه‌های غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای وجود داشته‌اند تا در وسط آن‌ها، رد می‌شود.

پس از آن موضوع زمان مطرح است و این‌که این تدفین‌ها در طول زمان چگونه بوده‌اند. براساس دسته‌بندی محوطه‌ها به دو گروه قدیم و جدید، مشخص شد که تدفین نئاندرتال‌ها در گسترهٔ زمانی زیست آن‌ها دچار تحولاتی گشته است.

در محوطه‌های قدیمی‌تر تدفین در تمام مربع‌های A تا D وجود داشته است، در صورتی‌که محوطه‌های جدید، مربع‌های A و B، خالی از تدفین بوده‌اند؛ این تحلیل فرضیه دوم را تأیید می‌کند. فرضیه دوم بر این مبنا بوده است که مکان دفن اجساد نئاندرتال‌ها در دوره‌های آغازین پیدایش آن‌ها با دوره‌های بعدی حضورشان متفاوت بوده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد تدفین نئاندرتال‌ها در بازه‌های زمانی متفاوت در بخش‌های گوناگونی از غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای صورت می‌گرفته است.

و در نهایت لازم دیده شد که موضوع تدفین نئاندرتال‌ها در گستره مکانی حضورشان نیز بررسی شود. در این زمینه، تدفین محوطه‌های اروپا به تفکیک از محوطه‌های آسیا مورد بررسی قرار گرفت و براساس آن مشخص شد که محوطه‌های اروپا در تمامی مربع‌های A تا D، دارای تدفین بوده، اما محوطه‌های آسیا در مربع A خالی از تدفین بوده‌اند؛ براساس این تحلیل فرضیه سوم و نهایی این مبحث تأیید می‌شود. طبق این فرضیه، پنداشته می‌شد که تدفین محوطه‌های اروپا، نسبت به محوطه‌های آسیا، در بخش‌های پیشین غارها و پناهگاه‌های صخره‌ای که مربع‌های A و B، را شامل می‌شود بیشتر باشد. به نظر می‌رسد نئاندرتال‌های اروپا اجساد را در قسمت‌های پیشین غار یا پناهگاه قرار می‌دادند.

پی‌نوشت

1. La Ferrassie
2. La Chapelle-aux-saints
3. Le Moustier
4. La Quina
5. Krapina
6. Teshik Tash
7. Shanidar
8. Homo Sapiens
۹. عمق غار بیش از عرض دهانه‌اش بوده درحالی‌که پناهگاه عرض دهانه‌اش بیش از عمق آن است.
10. Amédée, Jean & Paul Bouyssonie
11. In Situ
12. Old-Man
13. Vézère
14. Hauser
15. Peyrony
16. Gustave Chauvet
17. Henri Martin
18. M. Bertranet
19. Lascaux Cave
20. Roger Constant
21. E. Bonify
22. G. Laplace-Jaureche
23. F. Bordes
24. Zagreb
25. Karl Gorjanovic_Kramberger
26. Electron Spin Resonance (ESR) Daiting
27. Hisashi Susuki
28. Wadi el-Mughara
29. Francis Turville-Peter

30. Alexey Pavlovich Okladnicov

31. Karst Cave or Solution Cave

32. Smithsonian Institution

کتابنامه

- تترسال، ایان، ۱۳۹۳، در پیدایش انسان. ویراسته حامد وحدتی‌نسب، صص: ۲۷-۴۳، تهران: انتشارات ایران نگار.
- دارک، کن. آر، ۱۳۹۳، مبانی نظری باستان‌شناسی. ترجمه کامیار عبدی، چاپ سوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- وحدتی‌نسب، حامد؛ و جوهر، آذر، ۱۳۹۶، انسان نئاندرتال (برگرفته از کتاب نئاندرتال‌ها، نوشته فریدمن شرنگ و استفانی مولر). تهران: انتشارات ندای تاریخ.
- وحدتی‌نسب، حامد؛ و دریاب، سمن، ۱۳۹۳، «انسان نئاندرتال: مرگ و مرگ آگاهی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴ (۱): ۱۴۱-۱۳۹.
- وحدتی‌نسب، حامد؛ و شیخ‌السلامی، امیرسامان، ۱۳۹۷، جنگ و خشونت در جوامع پیش‌ازتاریخ. تهران: انتشارات ندای تاریخ.
- وحدتی‌نسب، حامد؛ و هاشمی، میلاد، ۱۳۹۴، «نخستین انسان در ایران» مطالعات ایران‌شناسی، ۲: ۲-۲۲.

- Bar-Yosef, O. et al., 1992, "The Excavations in Kebara Cave, Mt. Carmel". *Current Anthropology*, 33: 497-549.
- Bar-Yosef, O., 2002, "The Upper Paleolithic Revolution". *Annual Review Anthropology*, 31: 363-93.
- Belfer-Cohen, A. & Hovers, E., 1992, "In The Eye of The Beholder: Mousterian and Natufian Burials in the Levant". *Current Anthropology*, 33: 463-71.
- Binant, P., 1991, "La Préhistoire de la Mort: Les Premières Sépultures en Europe". *Scholarly Journals*, 50: 278.
- Bonifay, E., 1964, "La Grotte de Regourdou (Montignnac, Dordogne): Stratigraphie et Industrie Lithic Moistérienne". *l'Anthropologie*, 68: 49-64.
- Bouyssonie, A.; Bouyssonie, J. & Brdon, L., 1908, "Découverte d'un Squelette Humain Moustérien à La Bouffia de la Chapelle-aux-Saints". *l'Anthropologie*, 19: 513-18.
- Capitan, L. & Peyrony, D., 1910, "Deux squelettes humains au milieu de foyers de l'époque moustérienne". *Revue de L'Ecole d'Anthropologie*, 19: 402-9.
- Chase, P. G. & Dibble, H. L., 1987, "Middle Paleolithic Symbolism: A Review of Current Evidence and interpretations". *Journal of Anthropological Archaeology*, 6: 263-96.

- Cowgill, L. W., Trinkaus, E. & Zeder, M., 2007, "Shanidar 10: A Middle Paleolithic Immature Distal Lower Limb from Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan". *Journal of Human Evolution*, 53 (2): 213-223.
- Dark, K. A., 2014, *Theoretical foundations of archaeology*. Translated by: Kamiar Abdi, Third edition, Tehran: Academic Publishing Center.
- Duckworth, W. L. H., 1912, *Prehistoric Man*. University Lecturer in Physical Anthropology, Cambridge.
- Gargett, R. H., 1999, "Middle Palaeolithic burial is not a dead issue: the view from Qafzeh, Saint_Césaire, Kebara, Amud, and Dederiyeh". *Journal of Human Evolution*, 37: 27-90.
- Gargett, R. H., 1989, "Grave Shortcomings: The Evidence For Neandertal Burial". *Current Anthropology*, 30 (2): 157- 190.
- Hovers, E., 2001, "Territorial Behavior in the Middle Paleolithic of the Southern Levant". in: Conard, N. J., 2001, *Settlement Dynamics of the Middle Paleolithic and Middle Stone Age*, Kerns Verlag, Tübingen Germany: 123-152.
- Jelinek, A., 2013, "Neandertal Lithic Industries at La Quina". *Cambridge Archaeological Journal*, 23(3): 559-561.
- Koutamanis, D., 2012, *The Place of the Neanderthal Dead: Multiple burial sites and mortuary space in the Middle Palaeolithic of Eurasia*. B. A diss, Leiden University, Faculty of Archaeology.
- Movius, H. L., 1935, *The Mousterian Cave of Teshik-Tash, Southeastern Uzbekistan*. Central Asia. Hugh Hencken, 1953.
- Pelletier, M. et al., 2017, "Rabbits in the Grave! Consequences of Bioturbation on the Neandertal "Burial" at Regourdou (Montignac-sur-Vézère, Dordogne)". *Journal of Human Evolution*, 110: 1-17.
- Pettitt, P., 2002, "The Neanderthal Dead: Exploring Mortuary Variability in Middle Paleolithic Eurasia". *In Before Farming*, (1): 1-19.
- Pettitt, P., 2011, *The Palaeolithic Origins of Human Burial*. London: Routledge.
- Peyrony, D., 1930, *Le Moustier: Ses Gisements, ses Industries, ses Couches Géologiques*. Libr. Émile Nourry, 1930.
- Peyrony, D., 1934, "La Ferrassie: Moustérien, Périgordien, Aurignacien". *Préhistoire*, 3: 1-92.
- Pomeroy, E. et al., 2017, "Newly Discovered Neanderthal Remains from Shanidar Cave, Iraqi Kurdistan, and Their Attribution to Shanidar 5". *Journal of Human Evolution*, 111: 102-118.

- Pomeroy, E. et al., 2019, "New Neanderthal Remains Associated with the 'Flower Burial' at Shanidar Cave". *Antiquity*, 94 (373): 11–26.
- Rink, W. J., 1995, "ESR Ages for Krapina Hominids". *Nature*, 378 (6552): 24.
- Schrenk, F. & Müller, S., 2009, *The Neanderthals*. Translated in to English by Phyllis G. Ještic, New York: Verlage C. H. Beck.
- Schwartz, J. H.; Tattersall, I. & Holloway, R. L., 2001, *The Human Fossil Record: Terminology and Craniodental Morphology of Genus Homo (Europe)*. Wiley-Liss.
- Schwartz, J. H.; Tattersall, I. & Holloway, R. L., 2003, *The Human Fossil Record: Craniodental Morphology of Genus Homo (Africa and Asia)*. Wiley-Liss.
- Solecki, R., 1971, *Shanidar: The first flower people*. New York: Knopf.
- Solecki, R., 1959, *Three Adult Neanderthal Skeletons From Shanidar Cave, Northern Iraq*. Washington: Smithsonian Institution.
- Solecki, R., 1977, *The implications of the Shanidar cave Neanderthal flower burial*. Annals of the New York Academy of Sciences.
- Steffoff, R., 2010, *Ice Age Neanderthals (Human: An Evolutionary History)*. New York: Benchmark Books.
- Tattersall, I., 2014, *In the Genesis of Man*. Edited by: Hamed Vahdati-Nasab, Tehran: Iran Negar Publications.
- Trinkaus, E., 1982, "Trauma among the Shanidar Neanderthals". *American Journal of Physical Anthropology*, 57: 61-76.
- Trinkaus, E., 1995, "Neanderthal Mortality Patterns". *Journal of Archaeological Science*, 22 (1): 121-142.
- Vahdati Nasab, H. & Johar, A., 2017. *Neanderthal Man (taken from the book Neanderthals. written by: Friedman Schrank and Stephanie Muller)*. Tehran: Neday e Tarikh Publications.
- Vahdati Nasab, H. & Daryab, S., 2014, "Neanderthal man: death and death consciousness". *Iranian Archaeological Research*, 4 (1): 139-141.
- Vahdati Nasab, H. & Sheikh Al-Salami, A. S., 2017, *War and violence in prehistoric societies*. Tehran: Neday-e Tharikh Publications.
- Vahdati Nasab, H. & Hashemi, M., 2015, "The first man in Iran". *Iranian Studies*, 2: 22-1.
- Vincent, H. S. & Terinkaus, E., 1998, "La Quina 9 and Neandertal Mandibular Variability". *Cahiers du Centre de Recherches Anthropologiques*, 10 (3): 293-324.